O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [15]
ISSN 2181-7324(Print)

IJTIMOIY FANLAR
http://journals.nuu.uz
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK:796.01:159.92.

Zokir P.RASULOV,
PhD, dotsent, O‘zbekiston davlat sport akademiyasi prorektori,
E-mail: rasulovzokir@gmail.com

Samarqand davlat chet tillar instituti professori F.Narzikulova taqrizi asosida

BO‘LAJAK SPORT PSIXOLOGLARINING KASBIY KOMPETENTLIGI MAZMUNI TARKIBI VA RIVOJLANISH DETERMINANTLARI

Annotatsiya

Maqolada bo‘lajak sport psixologlarining kasbiy kompetentligi mazmunini aniqlashtirish, uning tarkibiy qismlarini tizimlashtirish hamda rivojlanishiga ta’sir qiluvchi pedagogik-psixologik determinantlarni nazariy jihatdan asoslash maqsad qilingan. Tadqiqot adabiyotlar sharhi, tushunchaviy tahlil, qiyoslash va nazariy modellashtirish asosida bajarildi. Kompetensiya alohida kasbiy vazifani bajarish imkoniyati, kasbiy kompetentlik esa ushbu imkoniyatlarning muayyan faoliyat sharoitida mas’uliyatli amalga oshirilishini ta’minlovchi integrativ sifat sifatida talqin etildi. Motivatsion-qadriyatli, kognitiv-tahliliy, amaliy-texnologik, kommunikativ, refleksiv-regulyativ va etik komponentlarni birlashtiruvchi konseptual model taklif qilindi.

Kalit so‘zlar: sport psixologi, kasbiy kompetentlik, pedagogik-psixologik determinantlar, kasbiy motivatsiya, refleksiya, superviziya, kasbiy etika.

СОДЕРЖАНИЕ СТРУКТУРА И ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПОРТИВНЫХ ПСИХОЛОГОВ

Аннотация

Цель статьи- уточнить содержание профессиональной компетентности будущих спортивных психологов, систематизировать её компоненты и теоретически обосновать педагогико-психологические детерминанты развития. Исследование выполнено посредством обзора литературы, понятийного и сравнительного анализа, теоретического моделирования. Компетенция рассматривается как возможность выполнения отдельной профессиональной задачи, а компетентность-как интегративное качество, обеспечивающее ответственную реализацию таких возможностей в конкретных условиях деятельности. Предложена концептуальная модель, объединяющая мотивационно-ценностный, когнитивно-аналитический, практико-технологический, коммуникативный, рефлексивно-регулятивный и этический компоненты. Описаны предполагаемые связи между внутренними психологическими факторами, педагогическими условиями и социальной средой спортивной организации.

Ключевые слова: спортивный психолог, профессиональная компетентность, педагогико-психологические детерминанты, профессиональная мотивация, рефлексия, супервизия, профессиональная этика.

CONTENT STRUCTURE AND DETERMINANTS OF PROFESSIONAL COMPETENCE DEVELOPMENT IN FUTURE SPORT PSYCHOLOGISTS

Annotation

This article aims to clarify professional competence in future sport psychologists, organize its components, and theoretically substantiate the pedagogical and psychological determinants of its development. The study employs a literature review, conceptual and comparative analysis, and theoretical modelling. A competency is understood as the capacity to perform a particular professional task, while professional competence is treated as an integrative quality supporting the responsible application of such capacities in context. A conceptual model combines motivational and value-related, cognitive and analytical, practical and technological, communicative, reflective and self-regulatory, and ethical components.

Keywords: sport psychologist, professional competence, pedagogical and psychological determinants, professional motivation, reflection, supervision, professional ethics.

Kirish. Sport psixologining kasbiy faoliyati sportchining psixologik ehtiyojlarini aniqlash, mashg‘ulot va musobaqa sharoitidagi qiyinchiliklarini tushuntirish, psixologik tayyorgarlikni rejalashtirish hamda ko‘rsatilgan yordam natijalarini baholash bilan bog‘liq. Ushbu vazifalarda nazariy bilimning mavjudligi bilan uni muayyan vaziyatda asosli qo‘llash o‘rtasidagi farq muhimdir. Masalan, musobaqaoldi xavotiri haqidagi tushunchalarni bilish sportchining xavotiri sabablarini to‘g‘ri farqlash, unga maqbul usul tanlash va o‘z vakolati chegaralarini hisobga olish ko‘nikmasini avtomatik ravishda ta’minlamaydi. Kasbiy faoliyat psixologiyasi nuqtayi nazaridan muammo mutaxassisning bilimlari, motivlari, qaror qabul qilishi va o‘zini boshqarishi faoliyat talablariga qanday muvofiqlashishida namoyon bo‘ladi. Sport psixologlarini tayyorlashda ushbu muvofiqlikni tushuntirish kompetentlikning tuzilishini hamda uning rivojlanish shartlarini alohida o‘rganishni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Kompetentlikni talqin qilishda ikkita metodologik xavf kuzatiladi. Birinchisi, uni egallangan bilimlar hajmiga tenglashtirishdir. Ikkinchisi, kompetentlik tarkibiga kasbiy faoliyatga aloqador barcha ijobiy shaxsiy sifatlarni mezonsiz kiritishdir. Birinchi holat faoliyatdagi qaror va munosabatlarni yetarli tushuntirmaydi; ikkinchi holat esa tushunchani o‘lchash hamda boshqa konstruktlardan ajratishni qiyinlashtiradi. Shu bois kompetentlikka kiritiladigan belgi aniq kasbiy vazifa va kuzatiladigan xatti-harakat bilan bog‘lanishi lozim.

McClellandning yondashuvi faoliyatga mos mezonlar asosida baholash zarurligini ko‘rsatadi [1]. R.M.Epstein va E.M.Hundert kasbiy kompetentlikni bilim, muloqot, texnik ko‘nikmalar, mulohaza yuritish, hissiyotlar, qadriyatlar va

refleksiyaning kundalik amaliyotda uyg‘un qo‘llanishi bilan izohlaydi [4,5]. Rodolfaning uch o‘lchamli modelida fundamental kompetensiyalar, funksional kompetensiyalar va kasbiy rivojlanish bosqichlari o‘zaro bog‘langan [2]. Kasbiy motivatsiyani tahlil qilishda R.M.Ryan va E.L.Decining o‘zini o‘zi determinatsiyalash nazariyasi ahamiyatlidir. Unda avtonomiya, kompetentlikni his etish va boshqalar bilan bog‘liqlik ehtiyojlarini qo‘llab-quvvatlovchi sharoitlar motivatsiya va farovonlik bilan bog‘lanadi [6]. Sport psixologiyasi bo‘yicha R.I.Hutter, J.R.Pijpers va R.R.D. Oudejans kompetentlikni baholash jarayonini takomillashtirishda supervizorlar ishtiroki, baholash mezonlari va muqobil usullarni muhokama qilgan. Ular baholovchilararo ishonchlilik muammosi saqlanib qolganini ham qayd etadi [7]. X.Zhang, M.Rogers va P.Werthner sport psixologiyasi amaliyotchisi bilan sportchi o‘rtasidagi ishchi munosabatlar hamda o‘rganish jarayonini tadqiq etgan [8]. M.E. Winterning sifat tadqiqotida esa sportchi va muhitni tushunish, ilmiy bilimni amaliyotga o‘tkazish, o‘zini anglash va superviziya jarayonidagi bilim almashish qaror qabul qilish kompetensiyasi bilan bog‘liq tajribalar sifatida ajratilgan [9].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega. Tadqiqot materiali kasbiy kompetentlikning mazmuni, motivatsion asoslari, amaliy tayyorgarlik, muloqot va refleksiyaga oid ilmiy nashrlar hamda professional tashkilotlarning ochiq hujjatlaridan iborat. Manbalardagi ta’rif va tasniflar sport psixologining kasbiy vazifalariga muvofiqligi nuqtayi nazaridan qiyoslandi.

Tahlil uch bosqichda bajarildi. Birinchi bosqichda kompetensiya, kompetentlik, kasbiy tayyorlik va professionallik tushunchalari chegaralandi. Ikkinchi bosqichda manbalardagi bilim, motivatsiya, faoliyat, muloqot, refleksiya va etik mas’uliyatga oid mazmuniy birliklar qiyoslandi. Uchinchi bosqichda ushbu birliklar sport psixologining kasbiy vazifalariga tatbiq etilib, komponentlar va determinantlar o‘rtasidagi nazariy munosabatlar shakllantirildi.

Natijalar. Kasbiy tayyorlik faoliyatga kirishish uchun zarur imkoniyatlar va psixologik safarbarlik holatini ifodalaydi. Kasbiy kompetentlik ushbu imkoniyatlarning vazifani bajarish jarayonidagi sifatiga daxldordir. Professionallik esa faoliyat tajribasi, kasbiy identifikatsiya va barqaror rivojlanishni ham qamrab oluvchi kengroq kategoriya sifatida talqin etiladi.

Taklif etilayotgan mualliflik ta’rifiga ko‘ra, bo‘lajak sport psixologining kasbiy kompetentligi - uning tayyorgarlik bosqichi va vakolati doirasida sportchi hamda sport jamoasining psixologik ehtiyojlarini asosli baholash, tegishli yordamni rejalashtirish va amalga oshirish, hamkorlik qilish, etik cheklovlarni saqlash hamda o‘z faoliyatini tahlil qilib takomillashtirish imkonini beruvchi integrativ kasbiy sifatidir. Ta’rifda kasbiy natija sportchining medal yoki g‘alabasi bilan cheklanmaydi; yordamning asoslanganligi, xavfsizligi va ehtiyojga mosligi ham hisobga olinadi.

Nazariy sintez natijasida oltita o‘zaro bog‘liq komponent ajratildi. Ular tayyor diagnostik shkala yoki standartlashtirilgan tasnif sifatida emas, sport psixologlarini tayyorlash mazmunini tartibga soluvchi konseptual tuzilma sifatida taklif etiladi.

Motivatsion-qadriyatli komponent kasbiy faoliyatning mazmunini anglash, sportchining farovonligiga mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lish va uzluksiz o‘rganishga yo‘nalganlikni qamrab oladi. Uning kuzatiladigan belgisi kasbga qiziqish haqidagi bayonot bilangina cheklanmaydi: talabaning qayta aloqa asosida ish rejasini o‘zgartirishi, amaliy vazifaga tayyorlanishi va yordam maqsadini sportchi bilan kelishishi ham e’tiborga olinadi. [6].

Kognitiv-tahliliy komponent umumiy va sport psixologiyasi, psixodiagnostika va tadqiqot metodologiyasi bo‘yicha bilimlarni kasbiy vaziyatni tushuntirishda qo‘llashni ifodalaydi. Talaba sportchining shikoyatini tayyor tashxisga aylantirmasdan, turli izohlarni solishtirishi, qo‘shimcha ma’lumotga ehtiyojni aniqlashi va tanlangan usulning asosini tushuntirishi kerak. Bilim va amaliy mulohazaning bog‘liqligi kompetentlikning integrativ tabiatidan kelib chiqadi [5].

Amaliy-texnologik komponent suhbatni tashkil etish, asoslangan baholash vositasini tanlash, psixologik tayyorgarlik mashg‘ulotini rejalashtirish va jarayonni hujjatlashtirish ko‘nikmalarini qamrab oladi. Biror metodni bilish uning barcha sportchilar uchun bir xil qo‘llanishini anglatmaydi. Mashqning maqsadi, sportchining yoshi, tajribasi, tayyorlik darajasi va mavjud resurslar qarorda hisobga olinadi. [2; 7].

Kommunikativ komponent sportchi bilan ishonchli ishchi munosabat o‘rnatish, faol tinglash, tushunarli izoh berish hamda murabbiy va boshqa mutaxassislar bilan vazifalarni kelishishni ifodalaydi. Bunda sportchi fikrini eshitish va qaror ishlab chiqishda uning ishtirokini ta’minlash alohida ahamiyatga ega. [8].

Refleksiv-regulyativ komponent o‘z qarori asoslarini tekshirish, xatoni tan olish, hissiy holatini boshqarish va yordam so‘rash imkoniyatini birlashtiradi. Kuzatiladigan ko‘rsatkich sifatida talabaning vaziyatdan keyingi yozma tahlili, dastlabki taxminini qayta ko‘rib chiqishi va superviziya tavsiyalarini keyingi ishga tatbiq etishi olinishi mumkin. [10].

Etik komponent ongli rozilik, maxfiylik, kasbiy chegaralar, manfaatlar to‘qnashuvini anglash va zarur holatda boshqa mutaxassisga yo‘naltirishni qamrab oladi. FEPSAC hujjatlarida o‘z bilim va ko‘nikmalari chegaralarini anglash hamda mijoz ehtiyojiga mos yo‘naltirish muhim talab sifatida qayd etilgan [11]. AASP sertifikatsiya tizimi ham ta’lim, mentorlik ostidagi amaliy tajriba, etik majburiyatlar va davomiy kasbiy rivojlanishni uyg‘unlashtiradi [12].

Komponentlar tahliliy maqsadda ajratilgan bo‘lsa-da, real vazifada birgalikda namoyon bo‘ladi. Masalan, psixologik maslahatda to‘g‘ri savol berish kommunikativ ko‘nikma, savolning ilmiy asosini tushunish kognitiv tayyorgarlik, javobni majburlamasdan olish esa etik munosabat bilan bog‘liq.

Komponent kompetentlikning nimadan tarkib topishini, determinant esa uning rivojlanishiga ta’sir qilishi kutiladigan omil yoki shartni anglatadi. Ushbu farqlash bir xil belgini ham natija, ham uning sababi sifatida izohsiz qo‘llashdan saqlaydi. Determinant atamasi nazariy jihatdan asoslangan ta’sir omilini bildiradi; uning haqiqiy sababiy maqomi tekshirilishi kerak. Ichki psixologik determinantlar darajasiga kasbiy motivatsiya, kasbiy identifikatsiya, o‘z samaradorligiga ishonch, o‘rganishga ochiqlik va o‘zini boshqarish resurslari kiritiladi. Ular tayyor natija sifatidagi kompetentlikdan alohida o‘lchanishi lozim. [10].

Pedagogik determinantlar darajasida o‘quv mazmunining kasbiy vazifalarga muvofiqligi, nazariya va amaliyotning izchilligi, muammoli topshiriqlar, superviziya sifati va shakllantiruvchi qayta aloqa ajratiladi. Superviziya tayyor javob berish bilan cheklanmasligi, talabaning nima uchun aynan shu qarorga kelganini ochib berishi kerak. Winter aniqlagan fikrlash jarayonini muhokama qilish va bilimni amaliyotga o‘tkazish mavzulari ushbu yondashuv uchun tegishli empirik asos beradi [9].

Ijtimoiy-tashkiliy determinantlar sport tashkilotidagi psixolog rolini belgilash, murabbiy bilan vazifalarni kelishish, maslahat uchun sharoit yaratish va maxfiylikni qo‘llab-quvvatlashni qamrab oladi. Sport natijasiga tez erishish talabi mavjud bo‘lgan muhitda talabaning kasbiy chegaralarni saqlashi murakkablashishi mumkin. Shuning uchun kompetentlikdagi qiyinchilikni faqat shaxsning motivatsiyasi yoki bilim yetishmasligi bilan tushuntirish emas balki amaliyot muhiti ham tahlil qilinishi lozim.

Taklif etilayotgan modelda pedagogik shart-sharoitlarning kompetentlikka aloqasi faoliyat tajribasini tahlil qilish va qayta

aloqa olish orqali amalga oshishi taxmin qilinadi. Ichki psixologik resurslar ushbu tajribani qabul qilish va unda davom etishga ko‘maklashishi mumkin. Sport tashkilotining talablari va imkoniyatlari esa o‘rganilgan ko‘nikmalarning amaliyotga ko‘chirilishini yengillashtirishi yoki qiyinlashtirishi ehtimol qilinadi.

Muhokama. Taklif etilgan model umumiy kompetentlik yondashuvini sport psixologining aniq vazifalariga bog‘laydi. Uning nazariy hissasi komponentlar bilan determinantlarni farqlash va har bir komponentni kuzatiladigan kasbiy harakatlar orqali ifodalashga urinishdan iborat. Modeldagi oltita komponent adabiyotlarda mavjud yondashuvlarning sport psixologlarini tayyorlash kontekstidagi sintezidir; ularning birinchi marta aniqlangani yoki universal tuzilma ekani da’vo qilinmaydi.

Kasbiy kompetentlikni sport natijasi asosida baholash alohida muhokamani talab qiladi. G‘alaba va mag‘lubiyat texnik-taktik tayyorgarlik, jismoniy holat, raqib darajasi va musobaqa vaziyatiga ham bog‘liq. Shuning uchun sportchining g‘alabasini psixolog kompetentligining yagona isboti sifatida qabul qilish sababiy xulosani asossiz soddalashtiradi. Baholashda yordam maqsadining kelishilganligi, tanlangan usulning asoslanganligi, sportchi tajribasi va faoliyat jarayonidagi kuzatiladigan o‘zgarishlar birgalikda hisobga olinishi maqsadga muvofiq.

Konseptual modelni amaliyotga o‘tkazish uchun bir necha dalil manbaini uyg‘unlashtirish taklif qilinadi. Vaziyatli topshiriq talabaning muammoni qanday izohlashini, simulyatsion suhbat muloqot usulini, amaliyot portfoliosi ish jarayonini, superviziya muhokamasi esa qarorning asoslari va refleksiyani ko‘rsatishi mumkin. Har bir vositaning baholash mezoni oldindan belgilanishi kerak. Shaxsning o‘zini baholashi tashqi kuzatuv bilan solishtiriladi, chunki o‘ziga yuqori baho berish amaliy tayyorlikni avtomatik tasdiqlamaydi [7]. Masalan, o‘quv vaziyatida sportchi murabbiyga aytishni istamagan xavotiri haqida psixologga murojaat qiladi. Talaba vazifaning maqsadini sportchi bilan aniqlashi, maxfiylik chegaralarini tushuntirishi, axborot uzatishni tegishli rozilik va kasbiy talablar asosida kelishishi hamda zarur yordam turini aniqlashi lozim. Vaziyat xayoliy o‘quv misolidir. Unda “to‘g‘ri metod nomini aytish” bilan cheklangan javob kommunikativ va etik qaror sifatini ochib bermaydi. Baholash talabaning mulohazasi va amaliy xatti-harakatiga qaratiladi.

Rivojlanish bosqichlarini tavsiflash uchun dastlab qo‘llab-quvvatlash bilan bajarish, keyin nazorat ostida asosli qaror qabul qilish va belgilangan vakolat doirasida barqaror harakat qilish mezonlaridan foydalanish mumkin [2; 3]. Bu mezonlar tasdiqlangan ball chegaralari emas. Etik xatolarni boshqa komponentlardagi yuqori natijalar bilan oddiy yig‘indi orqali “qoplash” o‘rniga, ularni alohida tahlil qilish tavsiya etiladi. Bunday qaror baholash tizimini ishlab chiqishda mutaxassislar muhokamasi va validatsiyani talab qiladi.

Keyingi empirik ish uchun uchta tekshiriladigan taxmin ilgari suriladi. Birinchidan, superviziya sifati bilan vaziyatli topshiriqdagi qarorning asoslanganligi o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik bo‘lishi mumkin. Ikkinchidan, ushbu bog‘liqlikni refleksiv faoliyat qisman izohlashi ehtimol qilinadi. Uchinchidan, sport tashkilotida psixolog rolining aniqligi o‘quv natijalarining amaliyotda namoyon bo‘lishiga aloqador bo‘lishi mumkin. Taxminlarni tekshirishda tayyorlov bosqichi va oldingi amaliy tajriba hisobga olinishi zarur. Buning uchun dastlab mahalliy mutaxassislar ishtirokida komponentlarning mazmuniy muvofiqligini ekspert baholash, keyin o‘quv topshiriqlari va xulqiy indikatorlarni sinovdan o‘tkazish tavsiya qilinadi. Keyingi bosqichda baholovchilararo ishonchlilik, konstrukt validligi va turli dalil manbalarining o‘zaro mosligi tekshiriladi. Longitudinal kuzatuv yoki taqqoslash guruhli pedagogik tadqiqot rivojlanish dinamikasini o‘rganishga xizmat qilishi mumkin. Tanlanma hajmi esa rejalashtirilgan tahlilga muvofiq asoslanishi kerak.

Tadqiqotning cheklovlari maqsadli tanlangan adabiyotlar bilan ishlangani va taklif etilgan tuzilmaning mahalliy tanlanmada tekshirilmaganligidan iborat. Xalqaro tadqiqotlarda ishlab chiqilgan tushunchalarni O‘zbekiston sport-ta’lim muhitiga moslashtirishda til, tashkilot madaniyati va mutaxassis vakolatlari hisobga olinishi lozim. Fogaça va hammualliflar sharhida kasbiy rivojlanish bo‘yicha bilimlar bazasining anglofon va Yevropa kontekstlariga ko‘proq tayanishi qayd etilgani ham mahalliy tekshiruvning ahamiyatini kuchaytiradi [4].

Xulosa. Bo‘lajak sport psixologining kasbiy kompetentligi tayyorgarlik bosqichi va vakolat doirasida ilmiy asoslangan, vaziyatga mos hamda etik mas’uliyatli harakat qilish imkonini beruvchi integrativ sifat sifatida talqin qilindi. Ushbu yondashuv bilim, motivatsiya va amaliy harakatning o‘zaro bog‘liqligini saqlagan holda, kompetentlikni umumiy ijobiy shaxsiy xususiyatlar majmuasiga aylantirib yubormaslik imkonini beradi. Nazariy tahlil asosida motivatsion-qadriyatli, kognitiv-tahliliy, amaliy-texnologik, kommunikativ, refleksiv-regulyativ va etik komponentlardan iborat konseptual tuzilma taklif etildi. Rivojlanish determinantlari ichki psixologik, pedagogik va ijtimoiy-tashkiliy darajalarga ajratildi. Komponentlar kompetentlikning tarkibini, determinantlar esa uning rivojlanishiga ta’sir qilishi kutiladigan shartlarni ifodalaydi. Tayyorlov jarayonida nazariy bilimlarni vaziyatli topshiriqlar bilan bog‘lash, superviziya orqali qaror asoslarini muhokama qilish va refleksiv portfoliodan foydalanish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR

1. McClelland DC. Testing for competence rather than for “intelligence”. American Psychologist. 1973;28(1):1–14. https://doi.org/10.1037/h0034092
2. Rodolfa E, Bent R, Eisman E, Nelson P, Rehm L, Ritchie P. A cube model for competency development: Implications for psychology educators and regulators. Professional Psychology: Research and Practice. 2005;36(4):347–354.
3. Fletcher D, Maher J. Professional competence in sport psychology: Clarifying some misunderstandings and making future progress. Journal of Sport Psychology in Action. 2014;5(3):170–185.
4. Fogaça J.L, Quartiroli A, Wagstaff CRD. Professional development of sport psychology practitioners: From systematic review to a model of development. Psychology of Sport and Exercise. 2024;70:102550.
5. Epstein R.M, Hundert EM. Defining and assessing professional competence. JAMA. 2002;287(2):226–235.
6. Ryan R.M, Deci EL. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. American Psychologist. 2000;55(1):68–78.
7. Hutter R.I, Pijpers JR, Oudejans RRD. Assessing competence in sport psychology: An action research account. Journal of Sport Psychology in Action. 2016;7(2):80–97.
8. Zhang X, Rogers M, Werthner P. Exploring a practitioner-athlete relationship and facilitated learning throughout a psychological skills training program. Frontiers in Psychology. 2024;15:1354129.
9. Winter M.E, Freeman P, Griffin M, Soundy A, Maynard I. Experiences of developing evidence-informed decision-making competence in trainee sport psychology practitioners: Supervisor and supervisee perspectives. The Sport Psychologist. 2025;39(3):200–210.
10. Bandura A. Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. Psychological Review. 1977;84(2):191–215.